

УДК 159.3:343.912

Гончарова Н. І. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса

Конфлікт дискурсивних і стереотипних рішень у механізмі контрпродуктивної поведінки

Проаналізовано механізм прийняття рішень індивідом, виокремлено дискурсивні, інтуїтивні та стереотипні (звичні) рішення. Обґрунтовано, що в механізмі контрпродуктивної (зокрема рецидивної деліктної та рецидивної віктимної) поведінки важливу роль відіграє конфлікт між усвідомлюваними (дискурсивними) та неусвідомлюваними (звичними) рішеннями.

З'ясовано, що причинами формування контрпродуктивних стереотипів звичних рішень у кожному конкретному випадку можуть стати психологічні травми, патологічна фіксація на певних комплексах, неадекватна самооцінка, а також надмірна залежність (чи «антизалежність») від соціальних вимог певної спільноти або конкретного індивіда.

Ключові слова: дискурсивні рішення, інтуїтивні рішення, стереотипні (звичні) рішення, контрпродуктивна поведінка, рецидивна деліктність, рецидивна віктимність.

З огляду на стрімке зростання рівня злочинності й віктимності в сучасному суспільстві, є цілком закономірним, що феномени делінквентної та віктимної поведінки привертають увагу не тільки юристів і психологів, а й представників інших наукових галузей – соціологів, філософів, педагогів. Дослідження соціально-психологічних чинників і механізмів становлення такої поведінки є надзвичайно важливим. Однак поза увагою науковців лишається внутрішня конфліктність девіантної поведінки, зокрема в тих випадках, коли вона суперечить раціональним і просоціальним рішенням актора.

Загалом процес прийняття рішення – це процес мислення, ідеальної (мисленнєвої) діяльності. У межах когнітивної оцінки рішення може бути адекватним чи не адекватним певній ситуації, ускладненим чи примітивним, раціональним або емоційним. Воно може ґрунтуватися на всіх відомих факторах або частині їх,

на достовірній чи недостовірній інформації та її оцінках. Процес прийняття рішення може тривати секунду чи кілька років, однак його механізм лишається незмінним: отримавши з навколишнього середовища інформацію про певну ситуацію, людина оцінює її, доходить висновку про можливі наслідки, включає в цю ситуацію себе як діяльного суб'єкта й намагається передбачити подальший перебіг подій залежно від різних варіантів свого втручання. Визначивши найоптимальніший варіант, індивід намагається втілити його в життя, тобто реалізувати через власні дії. Цей процес – від отримання інформації і до реальних практичних дій – є процесом прийняття рішення. Таким чином, поведінка індивіда є зовнішнім виявом процесів прийняття і реалізації рішень.

Існує статистично значуща множина випадків, у яких поведінка індивіда суперечить свідомо визначеній ним меті та раціонально прийнятим рішенням. Зокрема, людина, не бажаючи стати жертвою злочину та намагаючись уникнути небезпеки, все одно діє нерационально і, навпаки, полегшує злочинцю вчинення злочину проти неї; або, усвідомлювано й добровільно відмовившись від злочинних намірів, усе-таки вчиняє злочин [1, с. 94]. Така поведінка особи може бути схарактеризована як контрпродуктивна, з огляду на свідомо поставлені нею перед собою цілі, і потребує дослідження як у когнітивному, так і в афективному аспектах.

Теоретичні засади дослідження конфліктної сутності контрпродуктивної поведінки сформовані З. Фрейдом. Окремі механізми контрпродуктивної поведінки досліджували Е. Фромм, Е. Берн. Проблема стереотипів («звичок») як причин, що зумовлюють поведінку індивідів, висвітлена в роботах М. Вебера, схеми типізації соціальної взаємодії вивчали П. Бергер і Т. Лукман.

Значущі аспекти контрпродуктивної поведінки в руслі психології жертви проаналізовано в роботах І. Г. Малкіної-Пих, В. Є. Христенка. Формування стереотипних оцінок у кримінально-процесуальній практиці стали предметом дослідження в працях О. Ю. Панасюка та О. А. Петрової.

Конфлікт свідомого й підсвідомого у кримінологічно значущих ситуаціях проаналізовано в роботах А. Ф. Зелінського. Загальні та спеціальні проблеми віктимної та деліктної поведінки вивчали Б. М. Головкін, О. М. Джужа, В. О. Туляков.

Актуальність роботи полягає в тому, що дослідження конфліктної сутності контрпродуктивної поведінки може

забезпечити коректний методологічний інструментарій для визначення причин віктимної та деліктної поведінки.

Мета статті – з'ясувати особливості різних типів рішень і виявити їх значення в механізмі контрпродуктивної поведінки.

Термін «контрпродуктивна поведінка» використовують, здебільшого, у роботах, що стосуються психології праці, проблем організаційної поведінки, менеджменту тощо [2, с. 6; 3; 4]. Його тлумачать як варіацію деструктивної поведінки індивіда, яка стоїть на заваді виконанню завдань і завдає шкоди організації загалом. Різновидами контрпродуктивної поведінки є саботаж, прогули, неякісне виконання посадових обов'язків тощо.

Потенціал цього терміна дає підстави застосовувати його для позначення тих варіантів індивідуальної поведінки, у яких дії індивіда об'єктивно суперечать його власним інтересам, заважають реалізації визначених ним для себе цілей. У такому контексті поняття контрпродуктивної поведінки наближається за значенням до поширених термінів «девіантна», «деструктивна» та «дезадаптивна» поведінка, проте не збігається із жодним із них.

Контрпродуктивна поведінка не обов'язково є дезадаптивною, навпаки, вона може цілком узгоджуватися з вимогами суспільства, мати певний деструктивний потенціал, насамперед для самого актора. Так само контрпродуктивні дії не завжди є девіацією. На буденному рівні сприйняття контрпродуктивну поведінку визначають як «нелогічну», «нераціональну» чи навіть «абсурдну», фіксуючи невідповідність дій індивіда об'єктивним умовам діяльності, перспективам розвитку ситуації, зрештою, завданням, що стоять перед ним (таку оцінку власній поведінці може давати і сам актор, що не убезпечує його від повторення аналогічних дій у схожій ситуації).

Оскільки контрпродуктивні дії не сприяють розв'язанню проблем, що постають перед індивідом, а ускладнюють їх, то наслідком такої поведінки є посилення вразливості індивіда стосовно зовнішніх посягань на його безпеку, тобто підвищення рівня його індивідуальної віктимності (віктимізація індивіда), а також ризику вчинення деліктів ним самим.

Формування контрпродуктивної поведінки як сукупності (іноді – системи) помилкових дій тісно пов'язане, з одного боку, з когнітивними й афективними чинниками внутрішньої, психічної діяльності особистості, а з іншого – зі звичними для індивіда формами репрезентування реалізації прийнятих рішень.

Теоретично сукупність варіантів поведінки (потенційних рішень) має охоплювати всю множину об'єктивно можливих дій у конкретній ситуації. Насправді вона передбачає лише частину можливих дій і частину дій об'єктивно неможливих (фантазійних). Об'єктивні та суб'єктивні обмеження в цій сфері пов'язані, передусім, із когнітивними аспектами людської діяльності, а саме: повнотою і достовірністю отриманої інформації, точністю аналізу та прогнозування (моделювання) ситуації загалом, адекватністю самооцінки в заданих умовах діяльності тощо. Оскільки потік інформації не припиняється ні на мить, уже в процесі реалізації рішення індивід може скорегувати власні дії, визначити для себе інші завдання, а отже, утілити в життя зовсім інше рішення.

Як і будь-який психологічний процес, нормальний процес прийняття рішення може порушуватися з причини уражень сенсорів (зору, слуху) або головного мозку, а також у разі тривалого або тимчасового психічного розладу. У здорового та психічно нормального індивіда причиною порушень процесу прийняття рішень можуть бути сильні емоції, втома, необхідність приймати складне рішення за стислий проміжок часу, фізичний біль, стрес.

Цілком усвідомити й прослідкувати всі фази процесу прийняття рішення та його чинники доволі складно навіть у лабораторних умовах і фактично неможливо в реальних життєвих ситуаціях. Однак повне або часткове усвідомлення актором окремих його фаз дає підстави для виокремлення трьох основних типів рішень відповідно до рівня їх рефлексії.

1. Дискурсивні рішення передбачають детальний аналіз ситуації, свідоме визначення можливих варіантів дій, осмислений (аргументований) вибір одного з них.

2. Інтуїтивні рішення мають нижчий ступінь рефлексії: оцінку ситуації та вибір варіантів не усвідомлюють цілком, людина не здатна логічно пояснити, чому було прийнято саме таке рішення.

3. Стереотипні (звичні) рішення приймають за принципом «стимул – реакція», саме такими рішеннями ми керуємося в буденних життєвих ситуаціях.

Про інтуїтивне рішення, здебільшого, ідеться в разі, якщо і сама ситуація, і намагання її вирішити мають ознаки нестандартності. Таке рішення є креативним, хоч і неусвідомлюваним. Звичне рішення приймають у типовій життєвій ситуації, це різновид паттерну, тобто набору

стереотипних (для цього індивіда) поведінкових реакцій, тому його також називають стереотипним.

Шаблон стереотипного (звичного) рішення формується внаслідок багаторазового «переживання» стандартних ситуацій, на підставі власного життєвого досвіду індивіда, а також засвоєння певних соціальних стереотипів. Масив звичних рішень є підґрунтям повсякденної поведінки індивіда, буденних практик.

Механізм формування звичних рішень в індивіда можна порівняти з механізмом формування традицій у соціумі. Свідомо прийняте в конкретних умовах рішення, раз у раз реалізуючись у стандартній ситуації, стає стереотипним алгоритмом дій, а потім звичним поведінковим паттерном. Типовий набір таких паттернів Б. М. Головкін влучно схарактеризував, зазначивши, що в потоці буденності люди поводяться «як завжди» – пересуваються тими самими маршрутами, відвідують одні й ті самі місця, виконують роботу за однотипним часовим графіком, спілкуються з вузьким колом осіб, байдужі до всього, що не стосується їх особисто [5, с. 127].

Згодом такий паттерн має тенденцію до автономізації та ритуалізації, актуалізуючись навіть у тих випадках, коли значущі фактори, які колись зумовили його формування, зникли або суттєво змінилися (так доросла людина, зненацька зустрівшись зі своїм шкільним учителем, похапцем обскикує одяг і намагається сховати цигарку).

Що триваліший термін існування алгоритму звичного рішення, що тісніше він пов'язаний з іншими значущими константами психологічного та соціального буття індивіда, то складніше його критично осмислити, а змінити – і поготів. Водночас будь-який шаблон дії не може бути цілком статичним. Адаптивність і варіативність поведінкових реакцій індивіда відповідно до змінних умов існування є однією з умов його фізичного та соціального буття. Тому важливого значення набуває трансформація стереотипів звичних рішень, яка відбувається внаслідок зворотно-коригувального зв'язку.

Коли звичне рішення призводить до негативних результатів, його починає усвідомлювати індивід саме як «рішення», тобто вибір з кількох можливих варіантів поведінки, а отже, воно стає дискурсивним або інтуїтивним. На підставі новообраного варіанта поведінки може виникнути й новий алгоритм звичного рішення.

Жодна людина, зазначає І. Кон, не здатна самотійно, творчо реагувати на всі ситуації, що трапляються в її житті. Стереотип, що акумулює певний стандартизований колективний досвід, прищеплений індивіду в процесі навчання та спілкування з іншими, допомагає йому орієнтуватися, спрямовує його поведінку. Тобто він виявляє ставлення, установку конкретної соціальної групи щодо конкретного явища [6]. Засвоєні в ранньому віці соціальні (національні, релігійні тощо) стереотипи не підлягають раціональному аналізу, а існують у структурі світогляду як найбільш адекватна модель світо- і самосприйняття. Тому прийняті на їх підставі звичні рішення часто мають перевагу над рішеннями дискурсивними.

Інтерналізація соціальних стереотипів і формування на їх підставі окремих ланок регулятивної системи індивідуальної поведінки загалом є формою адаптації індивіда до норм соціального буття, визначених у конкретній спільноті, однак у певних ситуаціях саме соціальні стереотипи можуть стати причиною контрпродуктивної поведінки.

Поведінковий паттерн, за якого стереотип звичного індивідуального рішення, сформований на фундаменті соціальних стереотипів щодо «належної поведінки у визначених обставинах», стає причиною контрпродуктивної поведінки. Навіть усвідомлюючи неправомірність зазначених стереотипів у конкретних умовах дії, актор не наважується суперечити їм.

Соціальні стереотипи дій можуть чинити не лише прямий, а й зворотний вплив на формування поведінки індивіда. Якщо в першому випадку індивід намагається свою діяльність моделювати за еталонами поведінки, наявними в певній спільноті (у колі сім'ї, школі, на рівні реальної або віртуальної референтної групи), то в другому – свідомо порушує зазначені норми, активно діє всупереч їм, тим самим утверджуючи власну залежність (чи то антизалежність) від них. За такої психологічної установки деякі форми поведінки можуть набути статусу звичних, попри їх усвідомлювану хибність та об'єктивну некоректність.

Здебільшого стереотипні рішення цілком узгоджуються з вимогами стандартної життєвої ситуації. Навіть у тих випадках, коли звичні рішення стають причиною контрпродуктивної поведінки, вони мають раціональне пояснення з огляду на специфіку поширених соціальних очікувань і реальної (а не формальної) мотивації. Індивід, зазначають П. Бергер та

Т. Лукман, стає тим, ким він є, скерований іншими. Процес цей не є одностороннім і механічним. Він передбачає діалектичний зв'язок між ідентифікацією з боку інших і самоідентифікацією, між об'єктивно запропонованою і суб'єктивно встановленою ідентичностями [7, с. 89].

Конфлікт дискурсивного та звичного (зрідка – інтуїтивного) рішення може призвести до ситуації, коли в момент переходу від ідеальної (мисленнєвої) діяльності до реальної індивід замість виконання свідомо продуманих дій утілює в життя зовсім інше рішення. Інтуїтивна або звична модель поведінки постійно існує як неявний варіант дії чи певного сценарію, що в момент переходу до практичних дій реалізується. Приводом для втілення звичного сценарію замість свідомо прийнятого рішення можуть стати послаблення самоконтролю або зовнішня обставина, що відіграє роль своєрідного спускового гачка.

Наочний приклад конфлікту дискурсивних і звичних рішень, коли переважають останні, наводить А. Ф. Зелінський, аналізуючи фабулу однієї з кримінальних справ. Колишній рецидивіст В., прийнявши свідоме рішення відмовитися від злочинної діяльності, змінив місце мешкання, знайшов роботу і протягом трьох років був цілком порядним членом соціуму. Відсвяткувавши трирічний ювілей нового життя та перебуваючи в стані сп'яніння, він учинив крадіжку кількох кілограмів городини та декількох пляшок горілки, розбивши для цього вітрину магазину. Об'єктивно розмір завданої шкоди був незначний. Однак, у зв'язку з наявністю судимості, за сукупністю вчинених злочинів В. було засуджено до семи років позбавлення волі з перебуванням у колонії особливого режиму [1, с. 94].

Реальним мотивом злочину була не корисливість, а потреба самовиявлення, реалізована у звичний для особи спосіб – через крадіжку. Уживання алкоголю ускладнило раціональну регуляцію поведінки, сприяло активізації асоціальних за своєю спрямованістю стереотипів, засвоєних у період перебування актора в злочинному колі.

Аналізуючи цю ситуацію, А. Ф. Зелінський аргументовано доводить, що звичні рішення здебільшого є підґрунтям рецидивних злочинів [1, с. 94]. Аналіз структури, способів формування та принципів трансформації стереотипів звичних рішень може забезпечити коректний методологічний інструментарій не лише для

дослідження рецидивної злочинності та деліктності, а й такого явища, як рецидивна віктимність.

Ситуація домашнього насильства часто складається з певної послідовності звичних рішень, сукупність яких формує стандартний поведінковий паттерн. Проте ні власний досвід, ані аргументи інших осіб не змушують подружжя відмовитися від них. Постійно реалізується типовий деліктно-віктимний сценарій, який поступово нарощує кримінальний потенціал і, зрештою, може призвести до завдання значної фізичної та/або матеріальної шкоди будь-кому з учасників.

Зважаючи на умовний розподіл соціальних ролей у суспільстві, рецидив насильства асоціюють із чоловічою роллю, рецидив віктимності – із жіночою та дитячою. Водночас саме в ситуації сімейного насильства найбільш вірогідним є варіант постійної інверсії ролей «насильник–жертва», а також звернення агресії на сторонніх осіб і «рятівників» (представників правоохоронних органів, сусідів, родичів тощо).

У розглянутій ситуації звичні рішення сприяють постійному відтворенню рецидивної деліктності й віктимності. Ідеться про формування неадекватних (контрпродуктивних) стереотипів звичних рішень.

Зовнішня схожість алгоритмів звичних рішень не гарантує ідентичності їх походження. Причинами формування контрпродуктивних стереотипів звичних рішень у кожному конкретному випадку можуть стати психологічні травми, патологічна фіксація на певних комплексах, неадекватна самооцінка, інші дефекти соціалізації. Досить часто стереотипи неадекватної поведінки формуються як результат надмірної залежності (чи то антизалежності) від соціальних вимог певної спільноти чи конкретного індивіда.

Подолання такого стереотипу самим актором лише шляхом прийняття дискурсивного рішення фактично неможливе. Зміна стереотипу вимагає підтримки з боку інших, а також відпрацювання коректних соціальних навиків. Важливим кроком на шляху подолання неадекватного стереотипу є виявлення й усвідомлення причин та умов його формування та репродукування.

Отже, процес прийняття індивідом рішення триває від моменту отримання інформації про конкретну ситуацію і до моменту реалізації певного варіанта дії. Відповідно до механізму вибору варіанта дії, рішення можуть бути класифіковані як

дискурсивні (прийняті внаслідок свідомого й аргументованого вибору), інтуїтивні (прийняті в нестандартній ситуації на підставі неусвідомлюваного, але креативного вибору) та звичні (прийняті шляхом наявного стереотипного алгоритму дій).

У механізмі контрпродуктивної (зокрема рецидивної деліктної та рецидивної віктимної) поведінки значну роль відіграє конфлікт між усвідомлюваними (дискурсивними) й неусвідомлюваними (звичними) рішеннями. Подолання контрпродуктивних стереотипів звичних рішень можливе за умови діяльнійшої підтримки з боку інших значущих осіб і напрацювання коректних соціальних навиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зелинский А. Ф. Криминология / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Прапор, 1996. – 260 с.
2. Никоненко А. В. Маркетингові засади кадрового забезпечення підприємств харчової промисловості: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Никоненко Андрій Володимирович. – Київ, 2015. – 20 с.
3. Чеховська В. О. Використання психології неформальних груп в інтересах системи управління / В. О. Чеховська, Н. Ю. Ляшок // Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. У 2 т. Т. 1. – Красноармійськ : ДонНТУ, 2011. – С. 164–166.
4. Гулевич О. А. Контрпродуктивная активность в организации: определение, виды, факторы [Электронный ресурс] / О. А. Гулевич // Организационная психология. – 2013. – Т. 3. – № 4. – С. 49–58. – Режим доступа: <http://orgpsyjournal.hse.ru>. – Загл. с экрана.
5. Головкін Б. М. Віктимна поведінка жертв злочинів [Електронний ресурс] / Б. М. Головкін // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 135. – С. 124–135. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_135_15. – Назва з екрана.
6. Кон И. С. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предрассудков) [Электронный ресурс] / И. С. Кон // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–205. – Режим доступа: http://www.socioprognoz.ru/files/File/2013/kon_psichologia.pdf. – Загл. с экрана.
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: МЕДИУС, 1995. – 124 с.

REFERENCES

1. Zelinskii, A.F. (1996). *Kriminologiya [Criminology]*. Harkov: Prapor [in Russian].
2. Nykonenko, A.V. (2015). Marketynhovi zasady kadrovoho zabezpechennia pidpriemstv kharchovoi promyslovosti [Marketing principles of personnel supply of food industry enterprises]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Chehovska, V.O., & Liashok, N.Yu. (2011). Vykorystannia psykholohii neformalnykh hrup v interesakh systemy upravlinnia [The use of the psychology of informal groups in the interests of the management system]. *Aktualni problemy ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku rehionu, Actual problems of economic and social development of the region: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. (Vols. 1), (pp. 164-166). Krasnoarmiisk: DonNTU [in Ukrainian].
4. Gulevich, O.A. (2013). Kontr-produktivnaia aktivnost v organizatsii: opredelenie, vidy, faktory [Counter-productive activity in the organization: identification, types, factors]. *Organizacionnaia psihologiya, Organizational Psychology*, 4, 49-58. Retrieved from <http://orgpsyjournal.hse.ru> [in Russian].
5. Holovkin, B.M. (2016). Vikymna povedinka zhertv zlochyniv [Victimic behavior of victims of crime]. *Problemy zakonnosti, Problems of legality*, 135, 124-135. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_135_15 [in Ukrainian].
6. Kon, I.S. (1966). Psihologiya predrassudka (O socialno-psihologicheskikh korniah etnicheskikh predubezhdenii) [Psychology of prejudice (On the socio-psychological roots of ethnic prejudices)]. *Novyi mir, New world*, 9, 187-205. Retrieved from http://www.socioprognoz.ru/files/File/2013/kon_psihologia.pdf [in Russian].
7. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniia [Social construction of reality. A Treatise on the Sociology of Knowledge]*. Moscow: MEDIUS [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2017
